

II
65 РОКІВ
ПЕРЕМОГИ
У ВЕЛИКІЙ
ВІТЧИЗНЯНІЙ
ВІЙНІ

УДК [94(4)*1939-1945*:94(477)]“1941/1944”

Сергій Кот (м. Київ)

МАРОДЕРСТВО ЯК ФАКТОР РОЗГРАБУВАННЯ, ВИВЕЗЕННЯ ТА ЗНИЩЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ НА ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1941–1944 рр.)

У статті розглядаються обставини розграбування, вивезення та знищення культурних цінностей на окупованій території України під час Другої світової війни (1941–1944). На основі широкого фактичного матеріалу звертається увага на масові акти вандалізму та мародерства з боку військовослужбовців окупаційних військ та представників окупаційних адміністрацій щодо культурних цінностей, що мали місце поряд з організованим нацистами вивезенням предметів культури через діяльність спеціальних структур. Вводяться в обіг та обґрунтовуються поняття прямого та прихованого мародерства культурних цінностей на окупованій території як чинників їх втрат внаслідок війни.

Ключові слова: Друга світова війна, нацистська Німеччина, окупована територія України, культурні цінності, пограбування та знищення предметів культури, мародерство.

Питання долі культурних цінностей, їх розграбування, вивезення та знищення на окупованій території України під час Другої світової війни вже протягом багатьох років знаходять своє відображення як в узагальнюючих працях та збірниках документів, присвячених подіям війни, є предметом окремих наукових досліджень. Серед авторів, які зробили вагомий внесок у висвітлення даної проблематики відзначимо Ю. Омельченка¹, В. Акуленка², О. Мітюкова³, П. Грімстед та Г. Боряка⁴, М. Ткаченка⁵, Т. Себту й О. Долинського⁶, М. Дубик⁷, Н. Кашеварову та Н. Малолетову⁸, У. Хартунг⁹ та ін. Окремо слід відзначити внесок у дослідження питання втрат української культури в роки війни академіка П. Т. Тронька, який впродовж кількох десятиліть звертається до цієї теми. Серед головних тенденцій розвитку досліджень цього комплексу питань вважимо на намагання поглибленого вивчення діяльності та документації спеціальних структур, створених керівництвом нацистської Німеччини з метою організованого виявлення, обліку, вивчення та конфіскації культурних цінностей на окупованих територіях, їх ролі у розграбуванні та знищенні українських надбань культури. Разом з тим вважаємо за необхідне привернути увагу до того факту, що дії цих структур не були єдиним чинником культурних втрат на українській землі в ході бойових дій та окупа-

ції в роки війни. В даній публікації пропонується виокремити та розглянути інші фактори, що спричинили масові втрати культурних цінностей на окупованій території України в період війни й також мали трагічні наслідки для української культури.

В результаті воєнних дій і в період окупації Україна понесла одні з найбільш масштабних за всю свою багатовікову історію втрат культурних надбань.

Загальні втрати музейного фонду України дотепер точно не визначені. За першими радянськими повоєнними офіційними даними, на території України в період окупації було зруйновано та пошкоджено 151 музей різного профілю, вивезено понад 40 тис. унікальних експонатів. Музейному господарству Української РСР була завдана шкода в сумі 1350 млн. крб.¹⁰. Однак названа цифра навряд чи в повній мірі відображує справжні масштаби втрат. Адже оцінити в грошових одиницях збитки, завдані в роки війни та окупації музеям України можливо лише умовно. За своїм історичним та культурним значенням більшість художніх полотен, унікальних пам'яток старовини не мають ціни, їх втрати неможливо відшкодувати. Разом з тим багато науковців звертає увагу на той факт, що відповідно до офіційної статистики, безпосередньо перед війною на території України діяло загалом 174 музеї¹¹. За різними даними, у державних

музейних фондах знаходилося від 2,8 до 3,5 млн. одиниць зберігання¹². А з урахуванням фондів університетських та відомчих музеїв їх загальна кількість сягала близько 6 млн. одиниць¹³. В своїй переважній більшості вони не були евакуйовані в тиллові райони СРСР на початку війни й лишилися на окупованій території¹⁴. Тож реальні втрати музеїв України були набагато більшими, ніж подавалося одразу по війні в офіційних радянських джерелах.

Постраждали музеї і картинні галереї Києва, Харкова, Одеси, Львова, Чернігова, Полтави, Сум, Херсона, Донецька, Кам'янець-Подільського, Рівного, Дніпропетровська та багатьох інших міст і районних центрів. До цього трагічного переліку слід додати втрати музеїв Криму, що є частиною сучасної території України, і серед яких були відомі музеї та картинні галереї Севастополя, Сімферополя, Алупки, Бахчисарая, Керчі, Феодосії та інших населених пунктів півострова. За даними Міністерства культури України, опублікованими у 1987 р., втрати тільки творів мистецтва з музеїв України перевищували 130 тис. експонатів. За даними Міністерства культури СРСР, оприлюдненими на початку 90-х років ХХ ст. на основі аналізу актів збитків, завданих війною, що були складені у 1944–1948 рр., лише по 15 музеях Української РСР різного профілю втрати фондів налічували 240 тис. 693 експонати. А разом із приведеними відомостями по шести найбільших музеях Криму, що нині знаходяться на території України, втрати лише по 21 музеєві України склали 283 тис. 782 предмети¹⁵. Отже, мова йде про сотні тисяч (а може, й мільйони) предметів історії та мистецтва, які було викрадено, знищено, пошкоджено і загублено внаслідок бойових дій та окупації.

У Київському музеї українського мистецтва окупанти знищили і розтягли 55 875 експонатів, що становили 91 % його фондів¹⁶. Були пограбовані унікальні зразки старовинного посуду і колекція народних вишивок ХVIII–ХХ ст., збірка фаянсових виробів ХVIII ст. Київсько-Межигірської фабрики, цінні зразки різьби по дереву. З музею вивезли також 5304 одиниці живопису, графіки, скульптури¹⁷. За даними повоєнних актів збитків, Київський державний музей російського мистецтва втратив 4878 експонатів. Серед них були збірка рідкісних ікон роботи І. Є. Репіна, В. В. Верещагіна, М. М. Ге, Ф. Ф. Федотова,

А. І. Куїнджи, В. Є. Маковського, М. М. Антокольського та інших відомих російських художників і скульпторів, майстрів декоративно-прикладного мистецтва¹⁸. Втрати Київського музею західного і східного мистецтва становили 24 714 експонатів. Визначну цінність мали зразки скульптури Давніх Єгипту, Греції і Риму, європейських країн ХVIII ст., 718 полотен переважно західноєвропейських майстрів ХVI–ХIII ст. З унікальної колекції гравюр, що налічувала 33 тис. зразків ХVI–ХVIII ст., залишилося лише 8 тис. найменш цінних¹⁹.

Згідно з повоєнними актами втрат з Харківської картинної галереї до Німеччини були відправлені 1109 картин російських і українських художників; 20 картин і 219 ескізів західно-європейських майстрів ХV–ХIX ст., 332 вироби декоративно-прикладного мистецтва. Після вивезення музейних цінностей німецькі військові підпалили галерею з усіма цінностями, що ще залишалися після пограбування²⁰. Одеський музей західного і східного мистецтва внаслідок війни та окупації втратив 5863 картин, малюнків і гравюр, 2925 предметів з фарфору, бронзи, а також старовинної зброї. З Одеського музею українського і російського мистецтва було вивезено більш ніж 900 картин і 516 акварелів, пастелів, малюнків, серед них роботи І. Є. Репіна, І. А. Іванова, А. І. Куїнджи, В. Є. Маковського, М. В. Нестерова, А. К. Саврасова та інших, 1146 старовинних ікон. Було повністю розграбоване і знищене унікальне зібрання Одеського історико-археологічного музею, яке до війни налічувало близько 500 тис. експонатів²¹.

Велика шкода була заподіяна бібліотекам України. Внаслідок війни та окупації на території України було розкрадено та знищено понад 51 млн. книг. В тому числі постраждали найбільші українські книгозбірні — Академії наук УРСР у Києві, ім. В. Г. Короленка в Харкові, ім. В. І. Леніна в Одесі, ім. І. Я. Франка (в т. ч. колишню “Оссолініум”) у Львові та інші²².

Так, у Києві було знищено і вивезено 4 млн. книг. Серед них з книжкових зібрань Бібліотеки АН УРСР — понад 320 тис. цінних та унікальних книг і рукописів, в тому числі 5 ящиків стародруків, 20 рукописів ХV–ХVIII ст., рідкісні видання творів Т. Г. Шевченка, А. Міцкевича, І. Я. Франка. Серед викрадених з бібліотек наукових установ Києва — Перше і Друге Горностаївське євангеліє

XVI ст. у високохудожніх срібних з позолотою оправках, старовинне сербське євангеліє, рідкісні рукописи перської, абіссінської і китайської писемності, книги першодрукаря І. Федорова та інші пам'ятки культури. Виявилися розграбованими та загинули унікальні зібрання Київського університету — бібліотека із фондом понад 1 млн. 300 тис. книг, більше половини Архіву давніх актів та ін.²³ Із Львівського філіалу бібліотеки АН УРСР ім. І. Я. Франка було викрадено 5113 рукописів, 3139 стародруків²⁴. З Харківської бібліотеки ім. В. Г. Короленка було відправлено у Берлін декілька тисяч цінних книг, а тими, що залишилися, вимостили бруківку²⁵.

Внаслідок війни та окупації виявилися втраченими 18 млн. архівних справ, що зберігалися в державних центральних і обласних архівах та їхніх філіалах. А разом з відомчими, районними і міськими архівами загальні втрати державного архівного фонду в Україні склали 46 млн. справ, серед них — унікальні документи з історії України XII–XX ст.²⁶.

Характеризуючи долю культурних цінностей України в роки Другої світової війни, слід наголосити на тому, що левова частка втрат національних культурних надбань українського народу стала прямим та безпосереднім наслідком свідомо організованого вилучення, вивезення та знищення культурних цінностей як цілеспрямованої політики нацистської Німеччини та її союзників на окупованій території України. “Я маю намір грабувати, і саме ефективно”, — так сформулював Г. Геринг політику нацистського уряду на Сході²⁷.

Головним інструментом нацистів у “ефективному пограбуванні” культурних цінностей України стала діяльність спеціальних німецьких служб по виявленню, обліку, вивченню і конфіскації культурних цінностей, серед яких особливо вирізнялися Оперативний штаб Розенберга та так звана група Кюнцберга.

Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга (Einsatzstab Reichsleiter Rozenberg) був створений у 1940 р. під час вторгнення військ нацистської Німеччини у Францію²⁸. Вважаючи досвід його грабіжницької діяльності в окупованих країнах Західної Європи успішним, рейхсміністр окупованих східних територій А. Розенберг прийняв рішення про поширення його компетенції й на окуповані землі на Сході, в тому числі й на територію України. З жовтня 1941 р. він надіслав рейхскомісару Коху директиву про конфіскацію культурних

цінностей України, яка визначала порядок роботи по вилученню музейних та інших фондів, її виконавців і методику. Вказавши на необхідність обліку всіх цінностей фондів музеїв, Розенберг доручив всю роботу по виявленню культурних цінностей Оперативному штабу і спеціальним робочим групам при рейхскомісарах²⁹. Восени 1941 р. начальник Оперативного штабу Герхард Утікалем створив Головну робочу групу, яка передавалася рейхскомісарові Коху³⁰. 1 березня 1942 р. особисто А. Гітлером було видано наказ “Про функції Оперативного штабу рейхсміністра окупованих східних областей Розенберга”, за яким оперативному штабу надавалося “право перевіряти бібліотеки, архіви, масонські ложі та інші ідеологічні і культурні організації всіх видів на основі відповідного матеріалу і конфіскувати їх для виконання завдань націонал-соціалістичної партії в галузі ідеології”³¹. Нарешті 7 квітня 1942 р. вийшло розпорядження Міністерства окупованих східних областей рейхскомісарам Остланда та України про збереження культурних і наукових цінностей для вивозу в Німеччину³². Це розпорядження зобов'язувало Оперативний штаб Розенберга провести роботу по обліку та опрацюванню даних про культурні цінності. В жовтні 1941 р. перші співробітники Оперативного штабу почали прибувати до Києва. Станом на кінець квітня 1942 р. їх чисельність становила вже 60 осіб, які працювали в створених робочих групах — Західної (Київ), Південної (Херсон) та Східної (Дніпропетровськ) України, Криму (Сімферополь) та Харкова³³. З вересня 1942 р. робочі групи Оперативного штабу розгорнули свою діяльність майже на всій території окупованої України. Вони діяли до 1944 р. включно, тобто до моменту повного відступу німецької армії з українських земель³⁴.

Спеціальним підрозділом, уповноваженим на конфіскацію та вивезення культурних цінностей з окупованих нацистською Німеччиною територій була також так звана група Кюнцберга (SS-Sonderkommando des Auswärtigen Amtes “Gruppe Kunsberg” — особлива команда (група) військ СС Міністерства закордонних справ “Група Кюнцберга”). Це був батальйон СС особливого призначення під командуванням майора Е. Кюнцберга, підпорядкований безпосередньо Міністерству закордонних справ Німеччини. Батальйон діяв у складі передових загонів німецької армії та на окупованих територіях у період Другої

світової війни із завданням виявляти та вивозити культурні цінності. У 1941 батальйон складався з 4-х робочих груп (einsatzkommando — скор. ЕК), три з яких діяли на території СРСР. На території України діяла робоча група “Потсдам” під командуванням гауптштурмбанфюрера Патцака, підрозділи якої базувалися в Києві, Харкові, Одесі та Криму (Сімферополь, Ялта). Загалом з території СРСР “група Кюнцберга” вивезла 304 697 одиниць зберігання архівних справ, карт, давніх актів та стародруків, наукових та ідеологічних видань, геологічних та мінералогічних колекцій, музейних пам’яток, значна частина яких була вилучена з території України³⁵.

Разом з тим одним з вагомих чинників втрат культурних цінностей на окупованій території України було мародерство військовослужбовців окупаційних військ та представників окупаційних адміністрацій.

Існує декілька визначень цього терміна “мародерство”.

“Мародерство — незаконне привласнення чужого майна, використовуючи безкарність в окремих трагічних ситуаціях, наприклад, під час природних катастроф або бойових дій. Мародерство часто супроводжується актами насилля. Походження терміна відносять до епохи Тридцятирічної війни і пов’язують з ім’ям одного з двох відомих командирів, що носили прізвище Мероде і брали участь в Тридцятирічній війні”³⁶.

“Мародерство (від фр. *maraudeur*) — ... один з воєнних злочинів, що виявляється у викраденні на полі бою речей, що знаходяться при вбитих та поранених. Міжнародним правом М. розуміється більш широко (містить також пограбування мешканців території ворога) й розглядається як воєнний злочин міжнародного характеру”³⁷.

“Мародерство (від фр. *maraudeur*) — воєнний злочин міжнародного характеру, що полягає у викраденні на полі бою речей, що знаходяться при вбитих та поранених, а також пограбування мешканців ворожої території”³⁸.

Розгляд мародерства в усіх проявах, яке допускалося військовими та адміністративними чинниками нацистської Німеччини та її союзників на окупованій території України дозволяє не лише більш повною мірою висвітлити процес пограбування та знищення ними українських культурних цінностей, але й по-

яснити, чому різняться повоєнні дані установ культури щодо загальних втрат культурних цінностей і дані виявлених німецьких списків на вивезення предметів культури з української території. Як відомо, відомості українських установ культури про завдані збитки значно перевищують зафіксовані в німецьких документах цифри про конфісковані й вивезені культурні цінності.

У цьому зв’язку питання актів вандалізму та мародерства щодо культурних цінностей на окупованій території України можливо розглядати в контексті наступних дій:

- дії представників військових та окупаційних адміністрацій як приховане мародерство на окупованій території;

- розграбування та знищення культурних цінностей внаслідок прямого мародерства військовослужбовців окупаційних військ.

ДІЇ ПРЕДСТАВНИКІВ ВІЙСЬКОВИХ ТА ОКУПАЦІЙНИХ АДМІНІСТРАЦІЙ ЯК ПРИХОВАНЕ МАРОДЕРСТВО НА ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ

Вивчення документів щодо втрат культурних цінностей на окупованій території України засвідчує велику кількість фактів примусового вилучення предметів культури, яке здійснювалося офіційними німецькими та іншими військовими й адміністративними чинниками з установ культури поза компетенцією спеціальних структур, які були офіційно уповноважені керівництвом рейху на такі дії. Ці вилучення зовні мали вигляд позичок предметів культури з фондів музеїв чи бібліотек, інших закладів, які нібито вилучалися у тимчасове користування для прикрашання службових кабінетів в комендатурах та штабах, місць проживання німецьких, румунських, угорських військових, готелів, ресторанів тощо. Іноді розписки писалися навіть із зобов’язаннями зворотного повернення предметів. Однак насправді фактів повернення “тимчасово” взятих культурних цінностей можливо вказати лічені одиниці. В абсолютній більшості випадків отримані таким чином пам’ятки безслідно зникали. Іноді офіційно фіксувалося вилучення культурних цінностей, які презентувалися як подарунки вищому керівництву.

Архівні дані засвідчують, що це явище набуло поширення на всій окупованій території України. Фактично його можливо кваліфікувати як приховане мародерство, яке набуло

системного характеру, здійснювалося повсюдно й у великих масштабах.

Пограбування культурних установ, особливо музеїв, частинами вермахту, масова передача музейних цінностей в комендатури, штаби військових частин, квартири чиновників військової окупаційної адміністрації набули такого розмаху, що це мусили визнати представники верхівки німецького керівництва, які знали справжню ціну культурним цінностям на території України і мали щодо них свої плани. Тому ситуація з фактами масового присвоєння військовими предметів історії та культури на захоплених територіях викликала в німецьких високопосадовців занепокоєння. Вже у вересні 1941 р., повідомляючи до Берліну про захоплення музейних цінностей передовими частинами вермахту, генерал-комісар Білорусі Кубе висловив сподівання, що “в старі культурні міста України будуть своєчасно направлені експерти для керівництва подібними заходами, інакше адміністрація зустріне повне спустошення всюди”³⁹.

Директиви рейхсміністра окупованих територій А. Розенберга та створення згідно з ними спеціального Оперативного штабу і мережі робочих груп при рейхскомісарах, яким доручалася вся робота по виявленню, обліку та конфіскації культурних цінностей, деякою мірою обмежувала грабіжницьку діяльність представників вермахту та окупаційних адміністрацій⁴⁰. Реальне розгортання цих штабів на території України та визначення їх повноважень на найвищому рівні припали на період весни-осені 1942 р.⁴¹. Проте процеси прихованого мародерства цінностей культури продовжувалися. Про це свідчить доповідна записка референта з питань мистецтв при робочій групі Західної України д-ра Клейна, датована 22 січня 1942 р. Доповідаючи штабу про захоплення співробітниками генерал-комісаріату цінностей київських музеїв, референт у питаннях мистецтв Клейн писав: “Я зразу ж вказав доктору Франке на велику небезпеку роздачі творів мистецтва. Я довідався, що мої попередження зовсім не прийняті до уваги”⁴².

Як засвідчують численні факти, незважаючи на спроби найвищих керівників окупаційної адміністрації контролювати ситуацію з несанкціонованим привласненням культурних цінностей на окупованій території України, всі вжиті заходи виявилися неспроможними повністю зупинити процеси прихованого мародерства. Воно мало місце впродовж всього

періоду окупації включно до часу відступу німецьких військ з українських земель. Приклади такого роду вилучень та втрат є достатньо переконливими.

Жертвою “позичок” музейних експонатів в обмін на розписки став Київський музей російського мистецтва. На вимогу очолюваного Е. Кохом Генерал-комісаріату України, для оздоблення службових приміщень та квартир високопоставлених чиновників з його фондів було вилучено 17 картин. В тому числі були полотна О. Г. Венеціанова та К. Брюллова. За особистою вказівкою самого Коха йому було доставлено картину невідомого художника “Дівчина в червоному сарафані”. Окрім того, окремими особами з числа німецьких військових та службовців під розписки з музейних фондів в роки окупації було забрано 24 художніх вироби з бронзи та порцеляни⁴³.

Під час окупації Києва майно та фонди Центрального історичного музею були вивезені з музейних приміщень з території Києво-Печерської лаври і розосереджені між кількома будинками. Частково вони були використані для створення нового Музею давньої та прадавньої історії, який було засновано замість колишнього музею В. І. Леніна в будинку Педагогічного музею. Перший директор новоствореного музею др. Грім підніс в якості подарунка генерал-комісару Києва Магунії намисто, зібране з намистин з розкопок скіфських та слов'янських могильників. Для свого помешкання др. Грім узяв з музею старовинні диван та шафу. Інший директор музею др. Штамфус, який був призначений йому на заміну, також забрав з музею для свого помешкання уподобані меблі та картини⁴⁴.

Масового характеру набуло вилучення німецькими офіцерами культурних цінностей, що залишалися в Полтаві в краєзнавчому та художньому музеях. Воно здійснювалося на підставі формальних розписок із зобов'язаннями повернення музейних предметів. При цьому надіслані ними солдати вилучали експонати силою, взагалі не питаючи згоди музейних працівників. Так, зокрема, німецький генерал в супроводі групи солдат забрав з музею картину М. О. Ярошенка “Тірські орли”, залишивши розписку про її вилучення. Картина досі вважається втраченою⁴⁵. Гебітскомісар Карл Шенко та інші німецькі чиновники постійно вимагали видачі їм з фондів полтавських краєзнавчого та художнього музеїв (в період окупації художній музей був картин-

ною галереєю Полтавського краєзнавчого музею) картин, скульптур та інших творів мистецтва, старовинних меблів, килимів та посуду для використання у своїх квартирах⁴⁶. Художні меблі для своєї квартири рекувізував в музеї також німецький генерал Рудшted⁴⁷.

На початку липня 1943 р. гебітскомісар Полтави вирішив зайняти під свою квартиру будинок меморіального музею В. Г. Короленка, який до того зберігався в доброму стані. На вивезення музейних предметів співробітникам краєзнавчого музею було відведено 2 дні. При цьому гебітскомісар дозволив вивезти лише частину предметів з кабінету письменника, в тому числі бібліотеку. Не було дозволено перевезти з музею бронзовий бюст письменника, його дитячий портрет, меморіальні письмовий стіл та малий круглий стіл, крісла, книжкову шафу, ліжко, а також 8 картин, декоративні вази, старовинні килими та гардини, господарське начиння (зокрема, меморіальні самовари). Згодом співробітниця гебітскомісара Тірель неодноразово знімала зі стін та забирала з будинку килими, картини та гардини. Частина меморіальних предметів, які не становили інтересу для гебітскомісара, була винесена до повітки з дровами та вуглем. Під час пожежі, яку особисто влаштував в музеї гебітскомісар Полтави перед відступом німецьких військ з міста, фактично всі унікальні меморіальні предмети музею В. Г. Короленка, що перебували на той час в будинку та в повітці, були спалені⁴⁸.

Працівники німецької комендатури в м. Кременці під приводом відправки “в Кенігсберг на виставку” вилучили з фондів Кременецького краєзнавчого музею значну частину цінних експонатів⁴⁹.

За вказівками коменданта м. Миколаєва Вінклера протягом періоду окупації з художнього музею ім. В. В. Верещагіна було вилучено понад 400 робіт видатного художника-баталіста В. В. Верещагіна, понад 100 творів І. К. Айвазовського, І. І. Шишкіна, В. Д. Полєнова, В. Є. Маковського, скульптури М. М. Антокольського та інших видатних митців. Поширеною була практика використання цих картин та скульптур для прикрашання службових приміщень, приміщень готелів для офіцерів німецької армії та приватних помешкань високопоставлених військовослужбовців. Картинами з музею було прикрашено й стіни офіцерської їдальні. Майже всі забрані з музею твори мистецтва згодом зникли⁵⁰.

Працівники німецьких пропагандистських служб в Маріуполі Гарде і Краузе вилучили “для оформлення госпіталю” та помешкань найбільш цінні предмети з фондів Маріупольського обласного краєзнавчого музею⁵¹.

Практика вилучення представниками військової та окупаційної адміністрації культурних цінностей з установ культури шляхом видачі розписок набула поширення також в Криму. Директор Воронцовського палацу-музею в період німецької окупації С. Г. Щеколдін свідчив в 1944 р.: “Іноді німецькі офіцери під’їжджали з вантажними автомашинами до музею й за наказами якихось генералів забирали цінні музейні меблі роботи 20–30-х рр. XIX ст., залишаючи мені розписки в їх отриманні. Пізніше, через місяці, ми знаходили ці меблі в опустілих після від’їзду німців будинках (колишніх санаторіях) і переносили назад в музей, часто вже зламані, понівечені, з обідраною оббивкою. Забирали іноді й картини, як німецькі офіцери, так і німецька влада, як, наприклад, комендант м. Алупки капітан Гаук, воєнний комендант Крєве... Цими картинами вони прикрашали свої квартири, канцелярії комендатур та гуртожитки своїх денщиків. ... Взяті ними картини повернуті в музей не були: вони вивезли їх з собою”⁵². В грудні 1941 р. ад’ютант німецького генерала Тюрк під розписку, яку він залишив на переліку вилучених ним книг, забрав з бібліотеки музею 101 книгу німецькою мовою в художніх палітурках (видання кінця XIX — поч. XX ст. з історії, географії, музики тощо) нібито для читання офіцерами штабу. Однак з усіх вилучених книг співробітники музею згодом змогли розшукати лише дві. Взимку 1943–1944 рр. на вимогу румунського генерального штабу були вилучені й вивезені шість книг XVIII ст. російською та французькою мовами з історії Молдавії та Валахії⁵³.

У дистрикті “Галичина”, який входив до території Рейху в складі Генерал-губернаторства з центром у Кракові, практика вилучення культурних цінностей під приводом службових потреб в обмін на розписки німецьких посадовців також набула значного поширення. Зокрема, вже у вересні 1941 р. секретаріат генерал-губернаторства видав розпорядження про вилучення з ряду львівських музеїв експонатів для оздоблення робочої кімнати генерал-губернатора⁵⁴. Такі вилучення тривали й далі. В доповідній записці уповноваженого в справах освіти і культури дистрикту Галичи-

на др. Г. Рогге, підготовленій в 1942 р., зазначалося, що для “гера Гувернера” було забрано з Львівського художньо-промислового музею 74 одиниці меблів, 35 виробів з кераміки, 11 експонатів з металу, 3 годинники, 2 вироби з тканини. З історичного музею з цією метою було вилучено 11 стільців, 2 крісла, 28 зображень старовинних родових гербів. З фондів Львівської картинної галереї для генерал-губернатора було відібрано й вилучено 28 картин⁵⁵.

Автопортрет Рембрандта та жіночий портрет роботи Я. Госсарта були видані з фондів Львівської картинної галереї на доручення др. Ернста та др. Зільха. З літа 1942 р. до весни 1943 р. приміщення Львівської картинної галереї було зайнято штабом льотної частини. Це створило небезпеку адресного бомбардування будинку під час авіанальотів. Тому керівництву галереї довелося перенести найцінніші портрети з фондів галереї до одного із залів художньо-промислового музею. Інші фонди були розпоршені ще між кількома сховищами⁵⁶. Безперечно, це створювало передумови для подальшого розтягування унікальної збірки галереї. Загалом протягом 1941–1944 рр. німецькими офіційними особами з адміністративних та військових структур під розписки з її фондів було вилучено 126 картин XVI — поч. XX ст.⁵⁷.

Як приховане мародерство слід кваліфікувати факти примусового обміну культурних цінностей, що здійснювалися військовими чи адміністративними особами на окупованій території. Характерний приклад зафіксований в документах стосовно Волинського краєзнавчого музею в Луцьку. Зокрема, в червні 1942 р. ротмістр німецької армії Крейзель уподобав в експозиції музею бронзовий перстень XVI ст. і почав вимагати його собі. Не ризикуючи йти на прямий конфлікт з ним, директор музею В. Чубинський звернувся по допомогу до міського посадика Тиравського. Але всі зусилля, спрямовані на збереження пам’ятки, виявилися марними — в результаті музею довелося погодитися на обмін: замість бронзового персня XVI ст. ротмістр Крейзель передав музею бронзовий хрест, наполягаючи на тому, що він датується XIII чи XIV ст. Про обмін було складено офіційний акт. Де і за яких обставин німецький ротмістр отримав цей хрест, лишилося невідомим⁵⁸.

Наведені факти переконливо засвідчують масовий характер прихованого мародерства

культурних цінностей військовими та адміністративними особами на окупованій території України, що завдало її культурній спадщині непоправних втрат.

РОЗГРАБУВАННЯ ТА ЗНИЩЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ ВНАСЛІДОК ПРЯМОГО МАРОДЕРСТВА ВІЙСЬКОВО- СЛУЖБОВЦІВ ОКУПАЦІЙНИХ ВІЙСЬК

Вже на початку німецько-радянської війни, по мірі просування військ Німеччини та її союзників вглиб території України, численними стали акти стихійного вандалізму та мародерства з їх боку по відношенню до культурних цінностей на українській території. Це була хвиля погромів культурних установ, яка прокотилася Україною із Заходу на Схід та Південь. Згодом в умовах становлення окупаційного режиму подібні акти мародерства проявлялися у значно менших масштабах. Але знову масового характеру вони набули під час відступу німецьких військ з території України в 1943–1944 рр. Таким чином, розграбування та знищення українських культурних цінностей внаслідок прямого мародерства військовослужбовців окупаційних військ стало одним із реальних факторів їхніх втрат в період Другої світової війни загалом. Ця теза підтверджується численними фактами таких злочинних дій. Розглянемо їх відповідно до просування німецьких військ та військ союзників нацистської Німеччини вглиб території України, а також відповідного до їх подальшого відступу.

Вже на початку війни, протягом другої половини липня та першої половини серпня 1941 р. Кам’янець-Подільський обласний краєзнавчий музей неодноразово ставав об’єктом пограбувань з боку наступаючих передових німецьких та угорських військових частин. Пограбовано було також Кременецький краєзнавчий та Бердичівський історичний музеї⁵⁹.

В перші дні німецької окупації протягом деякого часу виявився бездоглядним Волинський краєзнавчий музей. За спогадами довоєнного заступника директора музею з наукової роботи А. Дублянського, коли він в липні — серпні 1941 р. повернувся в місто і поспішив довідатися про долю музею, він помітив часте відвідування його приміщення німецькими вояками, які “нишпорили по залах”. Дублянський звернув увагу на розбиту вітрину, з якої зникло кілька золотих візантійських мо-

нет⁶⁰. Згодом в ході проведених ще в роки окупації інвентаризацій фондів музею було зафіксовано зникнення двох золотих візантійських монет, двох старовинних бронзових перснів і бронзового хреста, срібної табакерки, фрагментів старовинного срібного пояса⁶¹.

Коли у вересні 1941 р. німецькі війська увійшли до Києва, будинок Київського музею російського мистецтва був зайнятий під розташування штабу однієї з військових частин. Фондові приміщення були переобладнані під спальні, а на нижньому поверсі влаштовані стайні для коней та туалети. Твори мистецтва опинилися в бездоглядному стані і безконтрольно розтягалися військовими⁶².

В окупованій Полтаві 18–20 вересня 1941 р. німецькі солдати повністю розгромили відділи пролетарської революції та ленінізму Полтавського краєзнавчого музею. Масивні експонати з цементу та гіпсу, які неможливо було розбити звичайними палицями, виносилися на подвір'я й розбивалися кувалдами. Загалом в ці дні було знищено 8 тис. експонатів цих відділів⁶³. Тоді ж німецькими солдатами було розграбовано велику колекцію боспорських та бактрійських монет, що зберігалася в фондах музею⁶⁴.

Захопивши Дніпропетровськ, німецькі військові зайняли під окупаційну адміністрацію приміщення Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького. У 1941 р. фондові колекції музею були просто викинуті на вулицю і кілька днів у бездоглядному стані перебували під опадами на відкритому повітрі, розтягалися військовими та населенням. Лише згодом те, що залишилося, колишні співробітники музею на свій страх та ризик зібрали та перенесли до підвалу житлового будинку⁶⁵.

Об'єктом варварського ставлення та мародерства військових на окупованій території став Сумський художній музей. Німецький завідувач місцевого відділу освіти Ніц на свій розгляд відбирав з фондів музею та з експозиції вироби з художньої порцеляни та скла. В лютому 1943 р. відступаючі угорські солдати вчинили напад на музей й додатково розграбували значну частину експонатів з художньої порцеляни та викрали мистецько оформлені металеві тарілі. Невдовзі вже німецькими солдатами музей був знову пограбований. Старовинні художні меблі були поламані, складені на купу в одній з кімнат й підпалені. В пожежі згоріло усе приміщення музею разом із залишками експонатів⁶⁶.

Під час бомбардувань німецькою авіацією Чернігова, в 1941 р. від влучання запалювальної бомби згоріла будівля Чернігівського історичного музею. Експонати, які вціліли у підвалах, стали об'єктом розграбувань та актів вандалізму з боку німецьких солдатів. В тому числі єдиний в Україні прижиттєвий портрет середини XVII ст. гетьмана Богдана Хмельницького був забраний ними і використувався як мішень для вправ у стрільбі. Лише дивом ця унікальна пам'ятка української культури пережила добу окупації й у повоєнні роки була реставрована⁶⁷.

Під час вступу 17 жовтня 1941 р. німецьких військ в Одесу містом прокотилася хвиля масових пограбувань. Група офіцерів німецької армії силоміць виламала двері в приміщення Одеського історико-археологічного музею, вчинила погром музейного обладнання й пограбувала культурні цінності, що перебували у його фондах. Згодом протягом жовтня — листопада 1941 р. музей неодноразово групами й поодинокі грабували офіцери румунської армії⁶⁸.

Красномовні факти розграбування культурних цінностей внаслідок мародерства солдатів та офіцерів окупаційних військ були характерні також для долі музейних закладів Криму.

В м. Бахчисарай німецькі військові увійшли в ніч з 3 на 4 листопада 1941 р. При розташуванні вояків під казарму було зайняте приміщення мечеті ханського палацу, в якій було розміщено експозицію Музею печерних міст. Культурні цінності, що знаходилися в експозиції, були повністю розграбовані та знищені⁶⁹.

Під час вступу німецької армії у містечко Старий Крим 26–28 грудня 1941 р. німецький танк в'їхав у стіну будинку Старо-Кримського краєзнавчого музею, проломив та обвалив її. Німецькі вояки викинули експонати музею на вулицю, більшість з них була спалена, частина вкинута в колодязь. Підготовлені до евакуації, але не відправлені два ящики з найбільш цінними музейними предметами були розбиті й розтягнуті. В подальшому, під час перебування в Старому Криму румунських військ, румунські військові влаштували в приміщенні музею стайню для коней⁷⁰.

Під час перебування німецьких військ в Сімферополі приміщення Сімферопольської картинної галереї спочатку було використано під стайню, причому коней ввели на другий поверх по чудових мармурових сходах. Згодом приміщення галереї прилаштували під

казарму. Експонати та музейні фонди, які ще залишалися в ній, безконтрольно розтягалися і нищилися військовими. Внаслідок цього були повністю втрачені вся музейна обстановка (цінні меблі, вітрини), а також картини, скульптури, предмети декоративно-ужиткового мистецтва та інші культурні цінності, які лишилися в галереї. Зрештою, окупаційна адміністрація влаштувала в її приміщенні миловарний завод. При відступі німецькі військові підпалили галерею⁷¹.

В перші дні окупації Алушки з Алупкінського палацу-музею німецькими офіцерами без жодних пояснень та документів, а також без розписок були силою реквізовані картини невідомого художника німецької школи XVIII ст. “Старий біля діжки”, невідомого автора іспанської школи “Розп’яття”, невідомого англійського митця XIX ст. “Портрет Веллінгтона”, російських художників Омукровица “Тусар”, Пояркова “Спор”, Кюхельгена “Кримський пейзаж”⁷². За спогадами співробітника музею С. Щеколдіна, який тоді перебував в його приміщенні, незважаючи на протести, три німецькі офіцери, увійшовши до музею, розламали кришку одного з ящиків з невивезеними в евакуацію експонатами й забрали собі рулон скручених гравюр⁷³. Ще один німецький офіцер, який назвався капітаном Дітманом, намагався повністю зрізати зі стіни палацу-музею унікальний перський килим-портрет Фетх-Алі-шаха, подарований ним графу Воронцову. Після протестів та прохань музейних співробітників не робити цього він “обмежився” тим, що зрізав усю нижню частину килима, що починалася під ногами зображення шаха, скрутив її в рулон і вивіз на своєму автомобілі⁷⁴. Інший німецький офіцер навесні 1942 р. потрапив у приміщення музею через відкрите вікно й забрав з шафи в бібліотеці комплект старовинних дуельних пістолетів у футлярі й віяло зі страусиних пір’їн.⁷⁵ Військовими-мародерами були викрадені рідкісний портрет М. С. Воронцова на емалі роботи французького емальєра XIX ст. Бон та портрет Кушелева-Безбородько⁷⁶. Неодноразово цінні меблі та унікальні фамільні сервізи з колекцій палацу використовувалися для бенкетів військовослужбовців. Як наслідок, з 740 предметів художньої порцеляни та фаянсу після періоду окупації лишилося лише 380. З 80 одиниць художнього кришталю було розграбовано три чверті. З 180 виробів з художнього скла лишилося лише 31. З 23 музейних

предметів із срібла виявилися розкраденими 20. Цінні сервізи залишилися розукомплектованими, з тих предметів, які в них ще були, чимало виявилися пошкодженими⁷⁷. Лише завдяки мужності музейних співробітників німецький генерал не зміг забрати й вивезти в Берлін знамениті скульптури левів, які кілька століть прикрашають будинок палацу⁷⁸.

Отже, пряме мародерство воєнків окупаційних армій та представників адміністративних органів на окупованій території України мало масовий характер і стало реальним чинником втрат культурних цінностей України в період Другої світової війни.

Таким чином, окрім організованого вивезення культурних цінностей з окупованої території України, що здійснювалося спеціальними уповноваженими структурами німецьких та румунських військ, суттєва роль у втратах українських культурних надбань в період Другої світової війни належала такому фактору, як мародерство — розграбування та знищення культурних цінностей окупаційними військами в умовах бойових дій та окупації України, а також дій представників військових та окупаційних адміністрацій по вилученню культурних цінностей, які кваліфікуються як приховане мародерство на окупованій території. Викрадені і втрачені таким чином предмети культури не були предметом обліку спеціальних служб і, відповідно, не відображені в їх документації. Це об’єктивно викликає існування розходжень у даних про втрати культурних цінностей на території України, які виникають при порівнянні документації українських закладів культури, німецьких та румунських окупаційних адміністрацій, американських даних про повоєнну реституцію вивезених предметів культури.

Відповідно, питання дослідження обставин масових втрат культурних цінностей в період окупації території України в роки Другої світової війни можливо структурувати й розглядати як суму дії кількох факторів:

- організоване вилучення, вивезення та знищення культурних цінностей як цілеспрямована політика на окупованій території України;
- дії представників військових та окупаційних адміністрацій як приховане мародерство на окупованій території;
- розграбування та знищення культурних цінностей внаслідок прямого мародерства військовослужбовців окупаційних військ.

Джерела та література

- 1 *Омельченко Ю.* До питання про німецько-фашистські плани пограбування культурних цінностей українського народу // Питання нової та новітньої історії. — К., 1971. — Вип. 12. — С. 93–101.
- 2 *Акуленко В. І.* Охорона пам'яток культури в Україні: 1917–1990. — К., 1991. — С. 150–161.
- 3 *Мітюков О. Г.* Радянське архівне будівництво на Україні: 1917–1973. — К., 1975. — С. 135–152.
- 4 *Грімстед Патріція К., Боряк Г. В.* Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: Винищення архівів, бібліотек, музеїв. — Львів, 1992. — 119 с.; Patricia Kennedy Grimsted. Trophies of War and Empire. The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution. — Cambridge, 2001. — 749 с.
- 5 *Ткаченко М. І.* Музейні скарби України під час Другої світової війни: евакуація на Схід // Київська старовина. — 1995. — № 3. — С. 31–38; Його ж. Центральний державний музей Т. Г. Шевченка під час німецької окупації // Репетитор: Український громадський науково-методичний бюлетень. — Вип. 7. — К, 1995. — С. 20.
- 6 *Долінський О., Себта Т.* Нові документи з історії втрачених в роки Другої світової війни колекцій: Воронцовський палац в Алуці // Архіви України. — 2005. — № 1–3. — С. 579–646; *Себта Т.* Київська частина матеріалів Айнзацштабу рейхслайтера Розенберга // Архіви України. — 1997. — № 1–6. — С. 53–73.
- 7 *Дубик М. Г.* Схема справ крайового управління архівами, бібліотеками та музеями при Рейхскомісаріаті України (1944 р.) // Архіви України. — 1995. — № 1–3. — С. 35–41; її ж. До історії архівної діяльності нацистських установ в Україні під час окупації у 1941–1944 рр. Крайове управління архівами, бібліотеками та музеями при Рейхскомісаріаті України // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. — Вип. 6. — К., 1996. — С. 194–198.
- 8 *Кашеварова Н., Малолетова Н.* Деятельность Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: Справочник-указатель Архивных документов из киевских собраний. — К., 2006. — 577 с.; *Кашеварова Н. Г.* Діяльність Оперативного штабу рейхслайтера Розенберга в галузі обліку, опису та конфіскації бібліотечних фондів на території рейхскомісаріату України (1941–1944) // Бібліотечний вісник. — № 4. — 2005. — С. 23–38.
- 9 Ulrike Hartung. Raubzuge in Sowjetunion das Sonderkommando Kunsberg. 1941 — 1943. — Bremen, 1997. — 135 s.
- 10 Правда. — 1947. — 13 февр.
- 11 *Кот С. І.* До питання про евакуацію музеїв України під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років // Завдання краєзнавства у дослідженні та популяризації пам'яток історії і культури: Зб. наукових праць. — К., 1991. — С. 135; *Маньковська Р. В.* Музейництво в Україні. — К., 2000. — С. 110.
- 12 *Кот С. І.* Вказ. праця; *Ткаченко М. І.* Музеї України під час Другої світової війни: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — К., 1996. — С. 13.
- 13 *Ткаченко М. І.* Вказ. праця.
- 14 *Кот С. І.* Вказ. праця. — С. 144–146.
- 15 *Кот С.* Повернути культурні надбання можна. Була б добра воля // Віче. — 1996. — № 5. — С. 130, 131.
- 16 Государственный архив Российской Федерации (далі — ГАРФ), ф. 7021, оп. 65, спр. 8, арк. 21.
- 17 ЦДАВОУ. — Ф. 4763, оп. 1, спр. 15. — Арк. 2–32; Сообщения Чрезвычайной Государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков о разрушениях и зверствах, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в Киеве. — [М.], 1944. — С. 6.
- 18 ЦДАВО України, ф. 4763, оп. 1, спр. 15, арк. 69–72; ф. 337, оп. 26, спр. 23, арк. 13.
- 19 Там само. — Арк. 42–66.
- 20 Там само. — Арк. 73–132.
- 21 Там само. — Арк. 206–208; Про злочинства, заподіяні німецько-румунськими загартниками в місті Одесі і районах Одеської області. — К., 1944. — С. 9–12; Радянська Україна. — 1944. — 18 червня.
- 22 Советская Украина в годы Великой Оте-

- чественной войны. 1941–1945: Документи и материалы. — Т. 3. — С. 296; *Коваль М. В.* Культурное строительство на Украине в 1943–1945 гг. — С. 158.
- 23 Сообщение Чрезвычайной государственной комиссии о разрушениях и зверствах, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в городе Киеве. — [М.], 1944. — С. 5; *Дубина К.* Злодеяния немцев в Киеве. — [М.], 1945. — С. 31.
- 24 *Ладивір І. І.* Вклад учених АН УРСР у перемогу над фашистською Німеччиною. — К., 1970. — С. 128.
- 25 Історія застерігає. — С. 182.
- 26 *Митюков О. Г.* Радянське архівне будівництво на Україні: 1917–1973. — К., 1975. — С. 140.
- 27 *Сорокин Г. М., Вирник Д. Ф., Лирило П. П.* Немецко-фашистская система ограбления и экономической эксплуатации оккупированных территорий СССР // немецко-фашистский оккупационный режим (1941–1944). — М., 1965. — С. 155.
- 28 *Кашеварова Н. Г.* Документи оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга як джерело з історії вивчення нацистами окупованих східних територій (1941–1944): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — К., 2008. — С. 6.
- 29 ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 44, арк. 50.
- 30 Там само. — Спр. 49, арк. 109.
- 31 ГАРФ. — Ф. 7445, оп. 2, спр. 139, арк. 286.
- 32 Там само. — Арк. 295.
- 33 *Севта Т. М.* Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II Світової війни: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — К., 2000. — С. 12.
- 34 Там само, с. 13.
- 35 *Ulrike Hartung.* Raubzuge in Sowjetunion das Sonderkommando Kunsberg 1941 — 1943. — Bremen, 1997. — С. 36–43, 104–105.
- 36 <http://uk.wikipedia.org>.
- 37 <http://www.slovari.org/legal/3255.html>.
- 38 http://lib.yurii.ru/nov_str112906.htm.
- 39 ГАРФ, ф. 7445, оп. 2, спр. 128, арк. 40–41.
- 40 ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 44, арк. 50.
- 41 Там само. — Арк. 50; спр. 49. — Арк. 109; ГАРФ, ф. 7445, оп. 2, спр. 139. — Арк. 286, 295.
- 42 ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 44, арк. 109.
- 43 ЦДАВО України, ф. 4763, оп. 1, спр. 15, арк. 2–32; Каталог произведений Киевского музея русского искусства, утраченных в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. (живопись, графика). — К., 1994. — С. 7.
- 44 ГАРФ, ф. 7021, оп. 116, спр. 282, арк. 3.
- 45 *Стадник С. М.* Музей у роки Великої Вітчизняної війни // Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції.: Збірник наукових праць. — Полтава, 1991. — С. 115.
- 46 Державний архів Полтавської області (далі — ДАПО), ф. Р.-3388, оп. 1, спр. 1601-а, арк. 4–5.
- 47 Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею (далі — НА ПКМ), спр. 11–399, арк. 2.
- 48 Науковий архів Полтавського літературно-меморіального музею В. Г. Короленка. — А2 № 110/170. — Арк. 1–2.
- 49 *Омельченко Ю. А.* До питання про німецько-фашистські плани пограбування культурних цінностей українського народу // Питання нової і новітньої історії: Міжвідомчий науковий збірник. — Вип. 12. — К., 1971. — С. 94.
- 50 Радянська Україна. — 1946. — 15 січ.
- 51 *Омельченко Ю. А.* До питання про німецько-фашистські плани пограбування культурних цінностей українського народу // Питання нової і новітньої історії: Міжвідомчий науковий збірник. — Вип. 12. — К., 1971. — С. 94.
- 52 *Филимонов С. Б.* Хранитель сокровищ (Судебно-следственное дело С. Г. Щеколдина) // Щеколдин С. Г. О чем молчат львы. — Симферополь, 2005. — С. 89.
- 53 ДА в АРК, ф. Р-3076, оп. 1, спр. 50, арк. 126 зв.; *Филимонов С. Б.* Хранитель сокровищ (Судебно-следственное дело С. Г. Щеколдина) // Щеколдин С. Г. О чем молчат львы. — Симферополь, 2005. — С. 93.
- 54 *Омельченко Ю. А.* До питання про німецько-фашистські плани пограбування культурних цінностей українського народу // Питання нової і новітньої історії: Міжвідомчий науковий збірник. — Вип. 12. — К., 1971. — С. 94; Державний архів

- Львівської області (далі — ДАЛО), ф. Р-35, оп. 2, спр. 19, арк. 7.
- 55 ДАЛО, ф. Р-35, оп. 12, спр. 325, арк. 1–1 зв.
- 56 Там само. — Спр. 313, арк. 32–32 зв.
- 57 Список № 1 картин, забраних из Львовской государственной картинной галереи различными официальными лицами немецко-фашистской администрации и военного командования в 1941–1944 гг. — С. 1–6.
- 58 Державний архів Волинської області (далі — ДАВО), ф. Р-1, оп. 2, спр. 239, арк. 34–35.
- 59 *Омельченко Ю. А.* До питання про німецько-фашистські плани пограбування культурних цінностей українського народу // Питання нової і новітньої історії: Міжвідомчий науковий збірник. — Вип.12. — К., 1971. — С. 93–94.
- 60 Науковий архів Волинського краєзнавчого музею. — Лист А. З. Дублянського від 26 серпня 1992 р. до А. М. Силюка.
- 61 ДАВО, ф. Р-1, оп. 2, спр. 239, арк. 34–35.
- 62 ЦДАВО України, ф. 4763, оп. 1, спр. 15, арк. 2–32; Сообщение Чрезвычайной Государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков о разрушениях и зверствах, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в Киеве. — [М.], 1944. — С. 6.
- 63 *Стадник С. М.* Музей у роки Великої Вітчизняної війни // Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції: Збірник наукових праць. — Полтава, 1991. — С. 115.
- 64 *Омельченко Ю. А.* До питання про німецько-фашистські плани пограбування культурних цінностей українського народу // Питання нової і новітньої історії: Міжвідомчий науковий збірник. — Вип.12. — К., 1971. — С. 94.
- 65 ЦДАВО України, ф. 4762, оп. 1, спр. 15, арк. 11.
- 66 *Побожій С. І.* Темна сторінка з історії музею // Мистецькі осередки Сумщини: Історія. Колекції. Дослідження: Матеріали наукової конференції, присвяченої 75-річчю заснування Сумського художнього музею. — Суми, 1995. — С. 57.
- 67 Черниговский исторический музей: Фотопутеводитель. — К., 1988. — С. 30–31.
- 68 *Омельченко Ю. А.* До питання про німецько-фашистські плани пограбування культурних цінностей українського народу // Питання нової і новітньої історії: Міжвідомчий науковий збірник. — Вип.12. — К., 1971. — С. 93–94.
- 69 ДА в АРК, ф. Р-20, оп. 11, спр. 6, арк. 13–17.
- 70 Там само. — Арк. 27.
- 71 Там само, ф. Р-4133, оп. 1, спр. 4, арк. 4; спр. 12. — Арк. 10–15.
- 72 Там само, ф. Р-3076, оп. 1, спр. 50, арк. 126 зв.
- 73 *Щеколдин С. Г.* О чем молчат львы. — Симферополь, 2005. — С. 22.
- 74 Там само; ДА в АРК. — Ф. Р-3076, оп. 1, спр. 50, арк. 126 зв.
- 75 *Щеколдин С. Г.* О чем молчат львы. — Симферополь, 2005. — С. 56.
- 76 *Филимонов С. Б.* Хранитель сокровищ (Судебно-следственное дело С. Г. Щеколдина) // Щеколдин С. Г. О чем молчат львы. — Симферополь, 2005. — С. 91.
- 77 ДА в АРК, ф. Р-3076, оп. 1, спр. 50, арк. 127 зв.
- 78 *Щеколдин С. Г.* О чем молчат львы. — Симферополь, 2005. — С. 56.

Сергей Кот

Мародерство как фактор разграбления, вывоза и уничтожения культурных ценностей на оккупированной территории Украины во время Второй мировой войны (1941–1944 гг.)

В статье рассматриваются обстоятельства разграбления, вывоза и уничтожения культурных ценностей на оккупированной территории Украины во время Второй мировой войны (1941–1944). На основе широкого фактического материала обращается внимание на массовые акты вандализма и мародерства со стороны военнослужащих оккупационных войск и представителей оккупационных администраций по отношению к культурным ценностям, которые имели место наряду с организованным нацистами вывозом предметов культуры через деятельность специальных структур. Вводятся в обращение и обосновываются понятия прямого и скрытого мародерства культурных ценностей на оккупированной территории как факторов их потерь в результате войны.

Ключевые слова: Вторая мировая война, нацистская Германия, оккупированная территория Украины, культурные ценности, разграбление и уничтожение предметов культуры, мародерство.

Serhii Kot

Marauding as a factor of looting, exportation and destruction of cultural treasures in the occupied territory of the Ukraine during the World War II (1941–1944)

Circumstances of looting, exportation and destruction of cultural treasures in the occupied territory of the Ukraine during the World War II (1941-1944) are discussed. Based on wide set of facts, the focus is made on mass acts of vandalism and marauding, as to the cultural treasures, on behalf of occupational service personnel as well as representatives of occupational administrations, which acts took place alongside with the nazi-organized exportation of the cultural treasures through activities of special structures. Notions are introduced of direct and latent marauding of cultural treasures in an occupied territory as factors of their loss due to the war.

Key words: World War II, Nazi Germany, Occupation of Territory of Ukraine, Cultural Treasures, Looting and Destruction of Cultural Objects, Marauding.

УДК 364:314.743:(477)(=...)“1944-1945”

Тамара Вронська, Олександр Лисенко (м. Київ)

**ТЕПЛО БРАТЕРСЬКОЇ РУКИ: ДОПОМОГА ДІАСПОРИ
УКРАЇНСЬКОМУ НАРОДУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
(1941–1945 рр.)**

У статті аналізується діяльність української еміграції США, Канади та країн Латинської Америки, спрямована на подання благодійної допомоги цивільному населенню України у роки Великої Вітчизняної війни, а також висвітлюються шляхи надходження гуманітарної допомоги до своїх адресатів.

Ключові слова: діаспора, гуманітарна допомога, американські подарунки, бази “Різноекспорту”.

В історичній пам’яті більшості людей війна асоціюється насамперед з важкими випробуваннями: втратами рідних і близьких, загрозами для власного життя, пошуком засобів до виживання і пристосуванням до суворих тогочасних реалій. Втім, війна була багатою і на такі явища, як соціальна солідарність, прагнення допомогти тим, хто потрапив у скрутне становище. Свідчення про це можна знайти не лише у спогадах українських емігрантів, численних працях, присвячених життю вихідців з Украї-

ни, а й у багатьох державних та відомчих архівах України та Російської Федерації, зокрема й у тих, які дотепер практично не використовувалися дослідникам — Історико-дипломатичному управлінні МЗС Архіву зовнішньої політики Російської Федерації, Історико-зовнішньоекономічному відділенні Міністерства зовнішньої торгівлі Російської Федерації. Сукупність документів та матеріалів зі згаданих джерел дають змогу стверджувати, що, незважаючи на існування в середовищі заокеанської